

EKOLOGIK TARIX TUSHUNCHASI VA UNI TADQIQ ETISHNING ILMIY YONDASHUVLARI**Nodir Dadaboyev**

O'zbekiston Milliy universiteti Harbiy tayyorgarlik o'quv markazi

"Tarbiyaviy va mafkuraviy ishlar" sikli boshig'i.

e-pochta: n.dadaboyev@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.22057889>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekologik tarix tushunchasining mohiyati, uning tarix fanlari tizimidagi o'рни hamda tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tadqiq etishning asosiy ilmiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqot insoniyatning atrof-muhitga ko'rsatgan ta'sirini, shuningdek, tabiiy omillarning sivilizatsiyalar rivoji va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga qanday aks ta'sir etganligini yoritib beradi. Ekologik tarixni o'rganishdagi moddiy, madaniy-intellektual va siyosiy-huquqiy yondashuvlar maxsus o'rganilib, global hamda mintaqaviy ekologik muammolarning tarixiy ildizlari ochib beriladi.

Abstract. This article analyzes the essence of the concept of environmental history, its place in the system of historical sciences, and the main scientific approaches to researching the relationship between nature and society. The study highlights humanity's impact on the environment, as well as how natural factors have influenced the development of civilizations and socio-economic processes. Material, cultural-intellectual, and political-legal approaches to studying environmental history are specifically examined, revealing the historical roots of global and regional environmental issues.

Kalit so'zlar: Ekologik tarix, antropogen ta'sir, tabiat va jamiyat munosabatlari, ekologik siyosat, moddiy yondashuv, xalqaro ekologik huquq, barqaror taraqqiyot.

Kirish

An'anaviy tarix fani asrlar davomida asosan insoniyatning o'zaro siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va harbiy munosabatlariga diqqat qaratib kelgan. Bunda tabiat va atrof-muhit faqatgina inson faoliyati yuz beradigan passiv fon, ya'ni "sahnaning dekoratsiyasi" sifatida qabul qilingan.

Biroq, XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, global sanoatlashuv, demografik portlash va atrof-muhitning keskin ifloslanishi olimlarni o'tmishga yangicha nigoh bilan qarashga majbur qildi. Natijada, 1960-1970-yillarda yangi va o'ziga xos ilmiy yo'nalish – **ekologik tarix** (environmental history) shakllandi.

Ekologik tarix inson sivilizatsiyasi va tabiat o'rtasidagi o'zaro uzviy aloqalarni, ularning vaqt va makon doirasidagi tadrimini o'rganadi. Ushbu fan tarmog'i insoniyat tarixini tabiatdan ajratib bo'lmazligini, ekologik omillar (iqlim o'zgarishlari, kasalliklar, geografik joylashuv, flora va faunaning holati) jamiyatlarning qulashi yoki yuksalishida qanday hal qiluvchi rol o'ynaganini isbotlaydi.

Ekologik tarix tushunchasining ilmiy mohiyati

Ekologik tarixning asosiy o'ziga xosligi shundaki, u tabiatni faol subyekt sifatida tan oladi. Insonlar tabiatni o'zgartiradi (o'rmonlarni kesadi, daryolar o'zanini buradi, shaharlar quradi), tabiat esa o'z navbatida insonlarga javob qaytaradi (tuproq eroziyasi, iqlim o'zgarishi, qurg'oqchilik va epidemiyalar orqali). Shu tariqa, ekologik tarix xronologik ketma-ketlikda ana shu bitmas-tuganmas dialogning xaritasini chizadi.

Olimlarning ta'kidlashicha, ekologik tarix faqatgina "yo'qotilgan tabiat" haqidagi aza emas, balki qaysi jamiyatlar tabiat bilan qanday moslashgani, qaysilari esa ekologik inqirozlar sababli tarix sahnasidan ketgani haqidagi saboqlar yig'indisidir.

Ekologik tarixni tadqiq etishdagi ilmiy yondashuvlar

Ekologik tarix murakkab va fanlararo (interdisciplinary) soha bo'lgani uchun uni o'rganishda xilma-xil ilmiy yondashuvlardan foydalaniladi. Mashhur ekologik tarixchi Donald Vorster (Donald Worster) ushbu sohani tadqiq etishning uchta asosiy yondashuvini ko'rsatib o'tadi:

1. Moddiy-ekologik (yoki bio-fizik) yondashuv

Ushbu yondashuv inson va tabiat o'rtasidagi fizik va biologik o'zgarishlarni tahlil qiladi.

U bevosita moddiy jarayonlarga qaratilgan bo'lib, oziq-ovqat yetishtirish, foydali qazilmalarni qazib olish, kasalliklarning tarqalishi, urbanizatsiya va ularning oqibatida biotsenozlarning o'zgarishini o'rganadi.

Masalan, moddiy yondashuv orqali tadqiqotchilar insoniyatning qishloq xo'jaligiga o'tishi (Neolit inqilobi) yoki Sanoat inqilobi davrida ko'mir va neftdan keng foydalanish sayyoramizning biologik xilmaxilligiga qanday moddiy ta'sir ko'rsatganini aniq raqamlar va bio-tarixiy faktlar asosida yoritadilar.

2. Madaniy va intellektual yondashuv

Bu yondashuv insonlarning tabiat haqidagi tasavvurlari, g'oyalari, diniy qarashlari va falsafasi tarix davomida qanday o'zgarganini o'rganadi. Qadimgi e'tiqodlarda tabiat ilohiylashtirilgan (animizm, panteizm) bo'lsa, keyinchalik Yevropa uyg'onish davri va Sanoat inqilobi davriga kelib tabiat faqat "resurs" va "inson bo'ysundirishi kerak bo'lgan obyekt" sifatida ko'rila boshlandi.

Madaniy yondashuv tadqiqotchilari inson tafakkuridagi ushbu antropotsentrik (insonni olam markaziga qo'yish) o'zgarishlar qanday qilib ekologik inqirozlarga g'oyaviy zamin yaratganini tahlil qiladilar.

3. Siyosiy-huquqiy yondashuv (Siyosiy ekologiya)

Mazkur yondashuv huquq va boshqaruv tizimlarining atrof-muhitga ta'siriga e'tibor qaratadi. Unda davlatlarning tabiatni muhofaza qilish siyosati, qabul qilingan qonunlar, xalqaro konvensiyalar va atrof-muhitni boshqaruvchi institutlarning paydo bo'lish tarixi o'rganiladi.

Tabiiy resurslar ustidan nazorat o'rnatish, yer egaligi huquqi va davlatlarning xalqaro doiradagi ekologik kelishuvlari (masalan, BMT doirasidagi iqlim o'zgarishi bo'yicha shartnomalar) siyosiy yondashuvning asosiy obyektidir. Sobiq tuzumlar davridagi noto'g'ri iqtisodiy siyosat qanday qilib yirik ekologik halokatlarga olib kelganini huquqiy va institutsional jihatdan tahlil qilish ham shu yondashuvga kiradi.

Mintaqaviy kontekst: Orol fojiasi – ekologik tarix obyekti sifatida

Ekologik tarix faqatgina global emas, balki mintaqaviy miqyosda ham juda muhim tadqiqot maydoniga ega. Markaziy Osiyo mintaqasi ekologik tarixi uchun eng yorqin va fojiali misollardan biri – Orol dengizi inqirozidir. Tarixiy nuqtai nazardan, yigirmanchi asrning o'rtalarida boshlangan siyosiy-iqtisodiy qarorlar (paxta yakkahokimligini o'rnatish va sug'orish tizimlarini ekologik me'yorlarni hisobga olmasdan kengaytirish) to'g'ridan-to'g'ri yirik suv havzasining yo'q bo'lishiga olib keldi.

Orol inqirozi ekologik tarixning har uchala yondashuvi orqali tahlil qilinishi mumkin:

- *Moddiy yondashuv* dengizning qurishi, tuzli bo'ronlar va bio-xilmaxillikning yo'qolishini ko'rsatadi;

- *Siyosiy-huquqiy yondashuv* tabiatga faqat planli iqtisodiyot ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida qaragan sobiq ittifoqning byurokratik tizimi va institutsional xatolarini ochib beradi;

- *Madaniy yondashuv* esa o'sha davrdagi jamiyatning "tabiat ustidan insonning to'liq g'alabasi" degan illuzion tushunchasini tanqidiy ko'rib chiqadi.

Xulosa

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, ekologik tarix o'tmishni shunchaki xronologik bayon qilish emas, balki bugungi va ertangi kunimiz uchun mo'ljallangan diagnostika vositasidir.

Ilmiy yondashuvlar (moddiy, madaniy va siyosiy-huquqiy) orqali biz o'tmishdagi ajdodlarimizning xatolarini tahlil qilamiz va bugungi kunda barqaror taraqqiyotni (sustainable development) ta'minlash uchun qanday xalqaro, huquqiy va institutsional qadamlar tashlash zarurligini anglab yetamiz. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar uyg'unlashmas ekan, insoniyat tarixining to'liq va obyektiv manzarasini yaratib bo'lmaydi.

Glossariy (Glossary)

1. **Ekologik tarix (Environmental History)** – Inson va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning vaqt davomidagi evolyutsiyasini o'rganuvchi tarix fanining tarmog'i.

2. **Antropotsentrizm (Anthropocentrism)** – Insonni koinotning markazi va eng muhim mavjudoti deb biladigan, tabiatga inson ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida qaraydigan dunyoqarash.

3. **Ekotsentrizm (Ecocentrism)** – Odamlardan qat'i nazar, butun ekotizimlar va tabiatning qadr-qimmatini tan oluvchi tabiatga yo'naltirilgan qadriyatlar tizimi.

4. **Siyosiy ekologiya (Political Ecology)** – Atrof-muhitning o'zgarishi hamda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan fanlararo yo'nalish.

5. **Neolit inqilobi (Neolithic Revolution)** – Insoniyatning ovchilik va termachilikdan o'troq qishloq xo'jaligiga (dehqonchilik va chorvachilik) o'tish davri bo'lib, bu jarayon ekologik tarixda tabiatga ilk jiddiy aralashuv bosqichi hisoblanadi.

6. **Barqaror taraqqiyot (Sustainable Development)** – Kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlariga xavf tug'dirmagan holda, bugungi kun talablarini qondiruvchi rivojlanish modeli.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Worster, D. (1988). *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*. Cambridge University Press.
2. McNeill, J. R. (2000). *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*. W. W. Norton & Company.
3. Hughes, J. D. (2006). *What is Environmental History?*. Polity Press.
4. Aliqulov, B., & Ro'ziyev, A. (2015). *Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish asoslari*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti. (Mahalliy kontekst va umumiy ekologik tushunchalar uchun).
5. Radkau, J. (2008). *Nature and Power: A Global History of the Environment*. Cambridge University Press. (Siyosiy hokimiyat va tabiat resurslari o'rtasidagi tarixiy bog'liqliklar tahlili).